

O SLOVENSKEM MUZEJU ARHITEKTURE -

"skansen" kot del slovenskega prostora

dr. PETER FISTER

Kot arhitekt konservator, kot raziskovalec slovenskega stavbnega izročila in kot praktik moram najprej ugotoviti, da se (podobno kot je to že dostikrat veljalo za druge probleme) ponovno srečujemo z že mnogokrat odprtimi vprašanji - in da hkrati zelo neradi upoštevamo izkušnje preteklosti¹. Ne da bi poskušal opisovati zgodovino teh dogodkov ali stalno ponavljajoče se tarnanje o pomanjkanju denarja za kakršenkoli resnejši dogovor ali akcijo, mislim, da je potrebno za resnično in dokončno odločitev o tem, ali na Slovenskem potrebujemo muzej arhitekture ali ne ter kje naj bo in kaj naj bo v njem, vsaj nekoliko dopolniti značilno preozko razmišljanje in opozoriti na nekatere probleme. Ti morajo biti rešeni, preden se dokončno odločimo, katero stavbo bomo podrl in prenesli samo zato, ker slučajno sodi v tak muzej zaradi enega od strokovnih stališč², in katera sodi vanj ne le zaradi svojih izjemnih vrednosti ampak tudi zaradi pričevalnosti.

Čeprav mnogi danes mislijo, da so prvi, ki rešujejo gornja vprašanja o slovenskem muzeju arhitekture, je potrebno spomniti, da so skoraj enaka vprašanja postavljali že v cesarsko-kraljevi Avstroogrski: leta 1911 so v reorganizaciji spomeniškega urada na Dunaju deželni centrali za Kranjsko postavili kot cilj "ohranjanje, vzdrževanje naravnih in kulturnih značilnosti domovine, posebej ohranjanje krajevne, krajinske podobe, posamičnih spomenikov in tudi negovanje tradicije podeželskega, to je vaškega in mestnega načina stavbarstva... negovanje krajine in ne nazadnje tudi ohranjanje in oživljanje ljudskega izročila..."³. Kljub tedanjemu velikemu zanimanju in pravi modri gradnje arhitekturnih muzejev - "skansenov" v Evropi je torej šlo za prednostno nalogo ohranjanja "ljudske" arhitekture kot sestavine identitete v okolju, v katerem je nastala in ki ga je sama izoblikovala.

Šele v petdesetih letih se je končno tudi praktično rodila zamisel o "skansenu", etnološkem parku, ki naj bi združil značilne primerke ožjega ali širšega območja v muzejski postavitvi na prostem. Tedanji pomisleki so bili naslednji: ob prestavitvi te skandinavske ideje k nam se je mnogim zdelo, da tako brez boja puščamo hudourniku prosto pot...saj je bilo mogoče v evforičnih letih povojne obnove v času ene same generacije predvidevati popolno uničenje tistih značilnosti, katere je želela ohraniti že stara Avstrija - seveda če bi to hkrati opravičili z muzejskim varovanjem slabega ducata izbranih predstavnic značilnih stavb⁴, kar naj bi zadostovalo za ohranitev slovenske arhitekturne identitete.

Da bi bila zmeda popolnejša, so me ob koncu šestdesetih let, ko sem se srečal s temi problemi kot arhitekt-konservator, spremljala še spreminjajoča se ali vsaj močno različna mnenja strokovnjakov. V letu 1966 je bilo zapisano naslednje merilo: "Zavedati se moramo, da so civilizacijski procesi nevzdržni... v tej perspektivi lahko

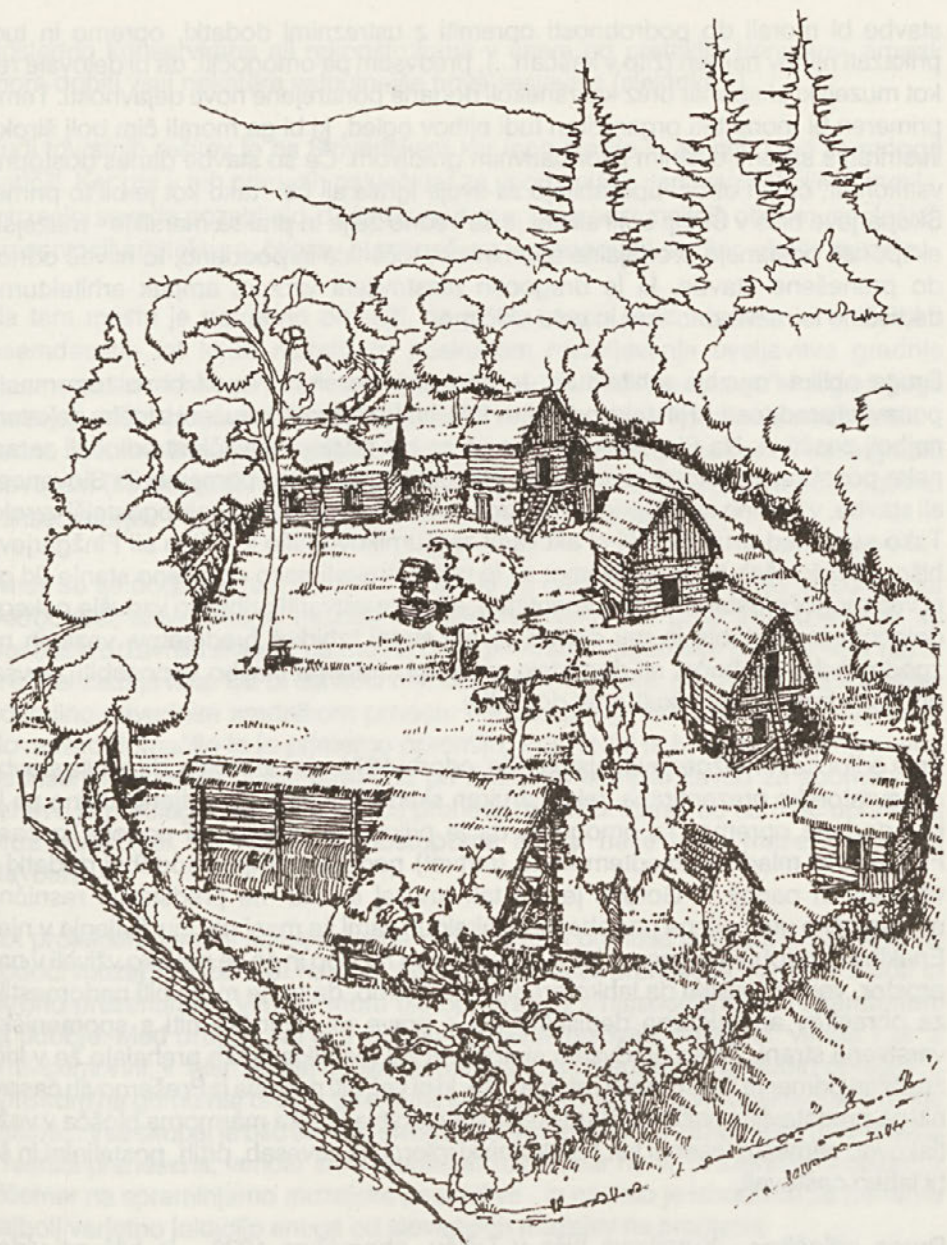
ugotovimo, da je varovanje nekaterih spomenikov v arhivih boljše od varstva "in situ". Kljub skrbi in prepričevanju bo treba kloniti pred realnostjo... Zato je predpisovanje dvodelnih oken v klasicističnih dimenzijah nesmiselno, prav tako lahko trdimo, da tudi naklon strehe ni edino zveličaven ... dandanes lahko ugotovimo, da je nizka salonitna streha boljša, ima večjo nosilnost, pa tudi možnost zamakanja je neprimerno manjša in - kar je najpomembnejše - taka strešina je zaradi prihranka na lesu in cenenosti kritine tudi najcenejša! Zato historicističnih rešitev, ki so tudi izredno drage, ne moremo in ne smemo predpisovati!"⁵. Na istem mestu je bilo sporočeno, da naj bi to vprašanje rešili s postavitvijo muzeja na prostem. Vanj naj bi postavili največ sedem (ali celo samo 3!) tipične stavbe - vendar ob pomisleku, da je to vendarle le muzeološka, ne pa spomeniška rešitev.

V istem času je bila na pohodu vseobsegajoča ideja o nujnosti varovanja kulturne dediščine kot lastnine vsega človeštva in kot neločljive sestavine okolja, v katerem je nastala. Beneška listina iz leta 1964 dobesedno zahteva (7. člen): "Spomenik ne sme biti ločen od preteklosti, katere priča je, ne od ambienta, v katerem se nahaja. Prenos celega spomenika ali njegovega dela se lahko tolerira samo tedaj, ko to zahteva njegova ohranitev ali kadar je to opravičeno z vzroki nacionalnega ali internacionalnega pomena." Ta dobesedna prepoved gradenj "skansenov" le zaradi želje po neki znanstveni opravičenosti ali pedagoški oziroma celo turistični vrednosti je nastala, da bi preprečili zgoraj omenjen "hudournik" podiranja vsega starega in da bi preprečili ljubiteljsko prenašanje eksponatov v muzejske zbirke.

Po drugi strani pa tedaj (še posebej na Slovenskem) skoraj ni bilo praktičnih možnosti, da bi ohranjevali spomenike ljudskega stavbarstva v njihovem okolju. Kot primer naj navedem lastno izkušnjo s tuhinjskimi kaščami. Ob ugotovitvi, da je okrog leta 1970 nenadoma prišlo do prave histerije podiranja najbolj značilnih in hkrati tudi najbolj reprezentativnih kmečkih stavb zaokroženega območja Tuhinjske doline, resnično ni bilo druge rešitve kot reševanje posamičnih najbolj ogroženih primerov s prestavitvijo v "muzej kašč" v Kamniku. Edini možni prostor je bil ob kamniškem muzeju, ki je bil hkrati nosilec akcije. Ker pa je ta muzej v nekdanjem gradu Zaprice, je bilo potrebno zagotoviti, da novi ambient le ne bo "grajski park" s kaščami kot eksponati, ampak vsaj približno podoben okolju, iz katerega so kašče prišle.

Vse prenešene stavbe so bile brez izjeme rešene tik pred propadom - žal se je akcija nasilno zaključila in tako sem moral na lastne stroške zadnji rešeni primer sam odkupiti (kot drva za žganje apna...) in prestaviti na drugo lokacijo. Vzporedno je bila seveda opravljena interdisciplinarna študija, kašče so bile dokumentirane in publicirane. Z minimalnimi stroški in kolikor se je dalo v teh razmerah strokovno so bile stavbe prenešene v okolje, ki je sicer geografsko blizu, vendar danes zaradi nedokončanosti ambientalno neustrezno: da bi v sadovnjaku, ki je sicer značilen prostor za lokacijo tuhinjskih kašč, ustvarili tudi ustrezna razmerja, je bila načrtovana še prestavitev ene od propadlih tuhinjskih domačij; ta naj bi poustvarila pravi vaški ambient - saj kmečkih kašč v bližini gradov nikdar ni bilo.

Današnje stanje tega, na Slovenskem med prvimi načrtno grajenega muzeja je ena od izkušenj, ki bi jo morali upoštevati pri bodočih odločitvah. Kot arhitekt, ki je svoje

Načrt postavitve muzeja tuhinjskih kašč v Kamniku. Izdelal dr. Peter Fister (1973).

delo posvetil vsem oblikam varovanja arhitekturne dediščine, mislim, da bi bilo kot najpomembnejšo nalogo potrebno več napora vložiti v ohranjanje stavb v njihovem lastnem okolju, pa čeprav bi jih v njem samem morali predstavljati na ustreznejše lokacije. Tako bi ohranili nosilni člen identitete Tuhinjske doline. Prenešenim stavbam bi morali ustvariti pravo okolje - torej se sploh ne bi smeli odločiti za prenos, če ne bi bilo že v začetku zagotovljena celovita rešitev. Prenešene

stavbe bi morali do podrobnosti opremiti z ustreznimi dodatki, opremo in tudi prikazati njihov namen (žito v kaščah...), predvsem pa omogočiti, da bi delovale res kot muzejski eksponat brez kakršnekoli dodane ponarejene nove dejavnosti. Temu primeren bi moral biti organiziran tudi njihov ogled, ki bi ga morali čim bolj široko ilustrirati s spremljevalnim informativnim gradivom. Če so stavbe danes dostopne vsakomur, če jih otroci uporabljajo za svoja igrala ali če - tako kot je bil to primer Škoparjeve hiše v Škofji Loki ali kot je še vedno želja in praksa marsikje - muzejski eksponati postanejo prodajalne spominkov, točilnice in podobno, to ni več odnos do prenešene stavbe, ki je dragocen razstavljeni vzorec, ampak arhitekturno dediščino le razvrednotimo in celo uničimo.

Druga oblika "muzeja arhitekture" je ohranitev "in situ". Ne da bi na tem mestu ponavljal prednosti, ki jih taka odločitev ima, lahko iz svojih izkušenj izločim nekatere najbolj značilne. Na Slovenskem smo se za tak pristop največkrat odločali zaradi neke posebne vrednosti posamezne stavbe. Rojstne hiše pomembnih Slovencev ali stavbe, v katerih so bili pomembni zgodovinski dogodki, so najpogostejši vzroki. Tako sem med drugimi takimi akcijami za Kurnikovo hišo v Trziču ali Finžgarjevo hišo v Doslovičah bil pred dilemo: ali le rekonstruirati neko določeno stanje (ki ga ni več mogoče natančno dokumentirati), ali pa le ustvariti približno vzdušje nekega določenega obdobja in mu dodati na eni strani "zbirko" predmetov, vezanih na zgodovinsko osebnost ali dogodek, na drugi strani pa stavbo usposobiti za vsaj občasne bolj ali manj "kulturne" dogodke.

Prva odločitev - Finžgarjeva rojstna hiša, odprta 1971 - je zahtevala, da je bila stavba restavratorsko prezentirana, rekonstruiran skedenj, v tako obnovljeno lupino pa je bila dodana oprema. Ta omogoča, da je prikazana domnevna podoba iz časa Finžgarjeve mladosti, medtem ko to (mrtvo!) podobo oživljajo sodobni dodatki z vitrinami in panoji⁶. Gotovo je, da tak "muzej in situ" ne predstavlja resnično muzeološko utemeljene podobe niti arhitekturi sami še manj načinu življenja v njej. Enakih in podobnih primerov je na Slovenskem mnogo in so se nekako vživeli v naš prostor, vendar mislim da lahko prepričano trdimo, da to ne more biti nadomestilo za ohranitev arhitekturne dediščine niti s prave muzeološke niti s spomeniško varstvene strani. To so predvsem simboli, ki žal marsikje lahko prehajajo že v kič: značilen primer je Prešernova rojstna hiša, ki ni več niti podoba iz Prešernovih časov, niti ne predstavlja značilnosti ljudskega stavbarstva (velika marmorna plošča v veži, tlakovec namesto lesenih tal, belokranjski vzorci na zavesah, prtih, posteljnini in še bi lahko naštevali.

Druga odločitev - Kurnikova hiša v Trziču, obnovljena 1973 - je bila na videz podobna, saj stavbo še danes imenujejo "spominski muzej"⁷. Vendar pa je hkrati dobila živo vlogo: v njej so prostori tako usposobljeni, da kljub rekonstruiranemu izgledu hkrati omogočajo postavitve razstav, različne komorne prireditve itd. Čeprav tudi ta oblika prav gotovo ne ustreza pravi muzeološki predstavitvi, pa v njej organizirana dejavnost omogoča, da je ostala eno od meril kvalitetnega ambienta, ki je morda prav zaradi nje še vedno ohranjen. Kot arhitektura je tako zadostila temeljnima osnovnima načeloma "Beneške listine": ni ločena od preteklosti, katere priča je, niti od ambienta, v katerem se nahaja. Seveda pa ne more biti znanstveno

dosledno konservirana ali rekonstruirana v enem od preteklih trenutkov, ampak mora dobiti vsaj nekatere najnujnejše nove sestavine (elektrika...).

Tudi tovrstnih rešitev je na Slovenskem kar lepo število in ob njih smo se mnogo naučili. Ker gre v teh primerih največkrat za spomeniško varstvene akcije in merila, muzealci seveda pozabljajo, da je to pravzaprav ena od temeljnih oblik muzeoloških prezentacij arhitekture, čeprav ni prenešana v mnogokrat sterilno okolje muzeja.

Na tem mestu je potrebno omeniti, da je ob koncu sedemdesetih in v začetku osemdesetih let kljub nekaterim poskusom nadaljevanja uveljavitve gradnje skupnega slovenskega "skansena" (predvsem v okviru Slovenskega etnografskega muzeja) prišlo ponovno do prevladovanja mnenja, da je koristneje nadaljevati z vedno širšo možnostjo ohranjanja arhitekture "in situ" kot pa za vsako ceno graditi slovenski (še posebej "vseslovenski") muzej arhitekture. Na posvetu etnologov in konservatorjev v Kranju leta 1983 ni bil "skansen" niti omenjen...

Vmes so se dogajale tudi zabavne stvari, ki pa danes celo postajajo izhodišče za bodočnost slovenskega muzeja arhitekture. Nekaj let pred Titovo smrtjo so slovenski državniki sklenili, da mu na Brdu pri Kranju zagotovijo prostor, kjer naj bi preživel zadnja leta. Da bi ustvarili čim bolj prijetno okolje, so sklenili, da v idilično pokrajino navadnim smrtnikom povsem nedostopnega kompleksa postavijo tudi slovensko domačijo in jo primerno opremijo. Prav tedaj je bila pred rušenjem ena od lesenih "sitarških" hiš v Stražišču pri Kranju in kranjski Zavod za spomeniško varstvo je predlagal, da se ta stavba prenese na Brdo. Hkrati so namreč upravitelji Brda obljubljali, da naj bi tu postopoma nastal neke vrste muzej ljudskega stavbarstva.

Kot projektantu so mi poleg samega organiziranja prenosa in izdelave zasnove za bodoči muzej naložili tudi nalogo, da mora biti sicer prenešana stavba v celoti in skrbno prezentirana, vendar mora biti opremljena z najsodobnejšimi aparaturami za udobje. Med drugim naj bi v sklopu domačije delovala posebna "vinska klet" z arhivskimi vini, v "hiši" pa naj bi bila montirana tudi najsodobnejša audio oprema: s pritiskom na gumb naj bi se iz tal dvignil elektronski "stolp" za vrhunsko predvajanje glasbe... Vse skupaj je bilo seveda strogo varovana tajnost... Tako je bila prva stavba v resnici prenešana, vendar smo predlagali, da dokler ne bo prezentirane celote, z ničemer na spreminjamo muzejske postavitve - in nastalo je izhodišče za trenutno najbolj verjetno lokacijo enega od slovenskih muzejev na prostem!

Šele okrog srede osemdesetih let se je na Slovenskem postavilo resnično pravo vprašanje: ali graditi muzej(e) arhitekture "in situ" ali v obliki "skansenov". Beseda "skansen" je deloma zaradi svojega posebnega pomena, deloma zaradi razločevanja s prvo obliko ohranjanja postala tudi sinonim za izključno muzealsko in pedagoško željo prenosa posebej izbranih stavb na skupno lokacijo. Pomisleki, da so mnoge težave, ki nastajajo ob veliki razpršenosti in nesposobnosti, da bi dali pravo vlogo ohranjenim arhitekturam "in situ" kot alternativni skupinskega muzeja na prostem, skoraj nerešljive, so tako poleg teh že uveljavljenih oblik sprožile ponovno

razmišljanje o kakršnihkoli oblikah združevalnih muzejev arhitekture⁹. Ali naj bi šlo za lokalne, regionalne ali vseslovenske - to je ostalo odprto.

Do danes je nastajalo vedno več lokalnih zbirk stavb, podobnih tuhinjskim kaščam, ali celo poskusov, da bi zbrali "zanimive" stavbe iz nekega območja, ki bi jih potem predstavili kot turistično privlačnost ("Mozirski gaj..."). Veliki načrti Slovenskega etnografskega muzeja za skansen pri Podsmreki, etnologov in Kranjskega zavoda za spomeniško varstvo za arhitekturni park pri gradu Krumperk ali zadnji poskusi na Brdu pa so obremenjeni kar z večkratnimi težavami, med katerimi je največja dilema še vedno nedorečen cilj: ali zgraditi muzej arhitekture kot pokopališče odpisanih stavb, kot pedagoški rekvizit izbranih in nasilno iz njihovega okolja iztrganih stavb, kot folkloristično privlačnost za turiste, kot znanstveni "edicularij" (po sistemu "herbarij"...), kot regionalno ali celo lokalno prestižnost... Te, nekoliko grobe oznake prikazujejo vso tragiko desetletja dolgih "razprav", v katerih si največkrat nismo upali povedati vse resnice.

Danes že prav dobro poznamo podobne dileme iz različnih delov sveta, še posebej iz naše evropske soseščine. Tudi tam ostaja dejstvo, da kljub še tako znanstvenemu in strokovno poglobljenemu pristopu ni mogoče zadovoljiti vsem zahtevam hkrati, saj druga drugo izključujejo. Ohranitev kakršnekoli materialne priče iz preteklosti zahteva ohranitev originala - arhitektura pa je "originalna" le v svojem celovitem okolju in s svojo živo vsebino. Če Grki zahtevajo vrnitev Fidiasovih reliefov s Partenona, kar naj bi pomagalo ohraniti identiteto njihove kulturne identitete, velja to isto za vsako kmečko stavbo, ki je nepogrešljiv del povsem določenega prostora, pokrajine, vasi, celo domačije - spomnimo se le ciljev, ki so bili postavljeni že pred 1. svetovno vojno! Če želimo arhitekturo predstaviti kot pomemben del kulturne dediščine in identitete in če hkrati vemo, da je človek vedno gradil tako, da je zavestno ustvarjal najprej svoje neposredno domače okolje, šele iz tega se je povezoval v neke imaginarne regionalne celote, bi morali v muzejskih predstavitvah zajeti vse tiste značilne predstavnike, ki so ali ki še vedno soustvarjajo identiteto tega resničnega prostora. Za poznavanje vseh teh značilnosti in sestavin pa doslej še zdaleč niso bile opravljene ustrezne raziskave, ki bi povezale vse tisto, kar je vedno soustvarjalo arhitekturo ali bilo od nje odvisno¹⁰. Seveda je mogoče s poudarkom na eni od prvih izbirati stavbe in jih muzejsko pripraviti kot kuriozume, vendar so to vedno lahko le delne rešitve.

Ker bi bilo na tem mestu preveč, če bi hoteli podrobno razčlenjevati posamezne probleme, bom poskusil - predvsem s stališča arhitekta konservatorja in arhitekta raziskovalca - razčleniti le enega od njih. To je vprašanje izbire stavb, ki naj bi predstavljale značilnosti stavbarstva kot temeljne razpoznavne sestavine in identitete slovenskih krajin. Na tem mestu zavestno ne uporabljam oznake "regije", ki naj bi pomenile najširše enote. V regijskih okvirih je namreč arhitektura razpoznavna le kot ideja ali s svojimi dogovornimi značilnostmi: to velja za geografske in etnološke sintezne študije in iz njih izhajajoče regionalne stavbne tipe¹¹. Nasprotno je v okviru krajin (lahko bi jih imenovali tudi lokalnih regij, mirkoregij ipd.) ta arhitektura tudi resnična v vseh svojih individualnih variantah. V okviru krajin je stavbarstvo ("arhitektura", ki združuje vse, kar je človek zgradil, da

bi si oblikoval in opremil svoje bivalno okolje...) realna in osnovna razpoznavna in neločljiva sestavina identitete v pokrajini, v naseljih in v človekovih domačijah ¹².

Hkrati z gornjo ugotovitvijo izhajam iz desetletje in pol trajajoče intenzivne raziskave, ki je poleg doslej znanih le nekaj stotin dokumentiranih in le nekaj desetih objavljenih stavb dodala podrobno dokumentacijo skoraj tretjine vseh stavb, naselij in krajinskih enot na Slovenskem ¹³. Velik del tega stavbarstva je bil raziskan tudi razvojno. Šele s tako širokim osnovnim poznavanjem smo si upali zastaviti vprašanje: katere so tiste značilnosti arhitekturne dediščine, ki so in ki še resnično ustvarjajo na eni strani razpoznavnost (identiteto) prostora, na drugi pa omogočajo razpoznati tiste posamezne stavbe ali še bolj njihove principe gradnje, oblikovanja in rabe, ki predstavljajo stavbarstvo (arhitekturo, "ljudsko arhitekturo") na Slovenskem? Ker je bil za študijo uporabljen sistem celostne analize, ki zajema vse zgrajene sestavine, njihove medsebojne odnose (hierarhijo in medsebojne odvisnosti) in večplastno vlogo v prostoru, hkrati pa so bili upoštevani tudi vsi dosedanji podobni poskusi po posameznih strokah ali avtorjih, je bilo mogoče izdelati povsem nov pogled na problem.

Ugotovljeno je bilo, da je še vedno mogoče na Slovenskem bolj ali manj dosledno zaokrožiti 74 krajinskih enot s specifičnimi sestavinami arhitekture. Ker so bile tako dobljene "meje" preverjene tudi z drugimi merili (npr. z mejami dialektov, katastrskih občin, zgodovinskimi upravnimi razdelitvami itd.), je mogoče trditi, da smo dobili dovolj natančne podatke o arhitekturni tipologiji slovenskega prostora. Seveda je taka razdelitev razvojno ali geografsko vezana tudi na do sedaj poznane regionalne značilnosti arhitekture na eni strani ali na redke monografsko raziskane krajevne specifikke ¹⁴.

Iz vsega zgoraj povedanega sledi, da bi morali za strokovno neoporečno merilo pri postavljanju kakršnegakoli muzeja arhitekture upoštevati v izboru objektov poleg zgolj zaradi teoretičnih študij ali zgolj zaradi likovne kvalitete privlačnih stavb predvsem njihovo vlogo v identiteti prostora. To seveda daje izrazito prednost manjšim regionalnim predstavitvam, če pa že so širše, pa zahteva njihov dovolj širok obseg. V to širino seveda nikakor ne moremo vključevati le lesenih ali morda le kmečkih stavb, saj je prav celotna lestvica stavbarstva edina mogoča predstavitev nekega določenga okolja - vključno s pravili vgrajevanja teh stavb v značilnosti naselij ali celo pokrajine.

S tem pa smo v resnici spet na začetku. Ker takega obsega ni mogoče zajeti in ker si ne smemo privoščiti, da bi poljubno opustošili našo pokrajino samo zato, da bi lahko znesli na en sam kup najbolj kvalitetne stavbe, je po mojem prepričanju izvedba pravega celotnega slovenskega muzeja arhitekture na prostem - utopija. Še naprej se je potrebno boriti za čim večje število ohranjenih stavb, domačij in naselij "in situ", v "skansenih" pa le reševati izbrane vzorce, ki so sicer namenjeni uničenju. Pa tudi tu je potrebno poskrbeti, da taka zbirka ne postane le turistični cilj, ampak da njeni postavljalci upoštevajo vse dosedanje naše in tuje izkušnje, da bi se izognili tistemu tipu informacije o arhitekturi v njihovih arhitekturnih muzejih, kar imenujejo Nemci "resničnost z luknjami..." ¹⁵

Opombe:

- ¹ Prizadevanja posameznikov v zadnji 100 letih in mnoga posvetovanja ali dogovori v zadnjih desetletjih, med drugim tudi posvet etnologov in arhitektov v Kamniku leta 1972 ob priliki otvoritve muzeja tuhinjskih kašč.
- ² Kot splošna smer je doslej skoraj vedno prevladovalo merilo, naj muzej arhitekture sestavljajo le "značilne" lesene stavbe - ki jih je bilo seveda kaj lahko prenašati, in ki so bile hkrati - vsaj za etnologe - vedno znova tudi daleč najbolj "zanimive". Posebej je v zvezi s tem zanimiva razprava Borisa Orla, Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji, v: Slovenski etnograf VI-VII, Ljubljana 1954, str. 11 - 34.
- ³ Povzeto po I. Komelj, Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva, v: Varstvo spomenikov XXVI, 1984, str. 44.
- ⁴ N. Šumi, Zaton etnoloških pričevanj v pokrajini, v: VS XXVI, 1984, str.30.
- ⁵ I. Sedej, Nekaj načelnih vprašanj varstva etnoloških spomenikov, v: VS XI, 1966, str. 74-80.
- ⁶ Kajža pri Dolencu v Doslovičah (katalog), Jesenice 1971
- ⁷ P.F., Tržič (poročilo), v: Varstvo spomenikov XVII-XIX/2, Ljubljana 1975, str. 211, 212.
- ⁸ Glej Varstvo spomenikov XXVI, Ljubljana 1984, str. 25 - 85!
- ⁹ Vito Hazler, Muzeji na prostem na območju delovanja Zavoda za spomeniško varstvo v Celju, v: Varstvo spom. XXVI, Ljubljana 1984, str.51-54.
- ¹⁰ Ta problem je odlično postavil Oskar Moser, Probleme der Hausforschung am Beispiel der Alpenländer Kaernten und Steiermark, v: Gegenwaertige Probleme der Hausforschung in Oesterreich, Wien 1982, str. 83-105.
- ¹¹ Sergej Vilfan, Kmečka hiša, v: Gospodarska in družbena zgod. Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 1, str.559-593.
- ¹² Podrobno razlago glej v poglavju O razumevanju problemov oblikovanja prostora, P. Fister, Umetnost stavbarstva, Ljubljana 1986, str. 365-380
- ¹³ Raziskava "Arhitektura v slovenskem prostoru", dokumentacija je zbrana v posebnem arhivu "Korpus slovenske arhitekture" na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani, sezname obdelanih enot so za vsako leto sproti objavljani v Zborniku Šole za arhitekturo.
- ¹⁴ Predhodno poročilo: P. Fister, Slovenske arhitekturne krajine in arhitekturne regije (arhitekturna identiteta slovenskega prostora), referat na Sedlarjevih srečanjih, Postojna, 28/29. 5. 1992; v tisku: P. Fister, Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota, v: Varstvo spomenikov XXXIV, 1992. Celotna študija bo kot posebna publikacija izšla oktobra 1992 pod (delovnim) naslovom Katalog arhitekturnih krajin in glosar sestavin arhitekturne identitete na Slovenskem; rezultati raziskave so že vključeni v bodočo zakonodajo o varstvu in urejanju okolja.
- ¹⁵ Adelhart Zippelius, Freilichtmuseen in Deutschland, Harksheider Verlag, Hamburg 1982, str. 81.